

Савіцька І. М.

асистент кафедри «Економіка праці та менеджменту»
Кіровоградського національного технічного університету

Savitska I. M.

PhD student, Department of Economy of Labour and Management
Kirovohrad National Technical University

ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

REPRODUCTION OF HUMAN CAPITAL IN RURAL AREAS: CURRENT STATE AND TRENDS OF ITS DEVELOPMENT

Анотація. У статті на основі узагальнення теоретичних досліджень сучасних науковців щодо ролі людського капіталу проаналізовано сучасний стан та перспективи розвитку людського капіталу в сільській місцевості. Наведено основні чинники, які негативно впливають на рівень формування і розвитку людського капіталу. Охарактеризовано особливості формування людського капіталу в сільській місцевості. Проаналізовано чисельність сільського населення України з урахуванням вікової структури, досліджено демографічну ситуацію на селі, показники стану здоров'я населення та їх вплив на якість людського капіталу. Розглянуто рівень освіченості сільського населення та кадровий стан як чинники формування людського капіталу сільської місцевості.

Ключові слова: людський капітал, аграрний сектор економіки, освіта, демографічна ситуація, економічно активне населення, здоров'я, сільське населення, зайнятість населення.

Постановка проблеми. Стратегічними пріоритетами України є перехід до інноваційної моделі економічного розвитку, інтеграція в економічний європейський простір та розбудова соціальної держави. Найважливішою умовою реалізації цих стратегічних завдань є нагромадження та ефективне використання людського капіталу, тобто тих якісних рис працівників, які формують сучасні продуктивні здібності та перетворюють їх на головну продуктивну силу постіндустріальної економіки, заснованої на знаннях.

У процесі формування людського капіталу в сільській місцевості спостерігається низка проблем, які заважають ефективній інноваційній діяльності сільськогосподарських підприємств. Ключовими проблемами розвитку аграрного сектору економіки України є низький рівень інноваційності та технологічної модернізації в аграрному секторі, як наслідок – низька продуктивність праці; недостатнє матеріальне стимулювання працівників аграрного сектору; дефіцит висококваліфікованих кадрів, недосконала система прогнозування потреби у кваліфікованих робітничих кадрах та фахівцях із вищою освітою; низький попит населення на продукцію сільського господарства через недостатню платоспроможність; незадовільна якість життя сільського населення порівняно з міським, знецінення робочої сили в аграрному секторі, звуження сфери прикладання праці, ріст безробіття та поглиблення демографічної кризи в сільській місцевості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сільський розвиток потребує комплексного підходу до вирішення всіх проблем сільського регіону: економічних, соціальних, екологічних, демографічних тощо. Взаємозв'язок заходів щодо розвитку сільських територій та аграрної політики, на думку таких учених, як П. Саблук, О. Онищенко, В. Юрчишин, В. Месель-Веселяк, Б. Панасюк та ін., є органічним складником аграрної політики. Інші вчені (О. Левченко, Ф. Важинський, П. Гайдучський, М. Кропивко, В. Трегобчук) вважають розвиток сільських територій та аграрну політику незалежними напрямками

державної політики. О. Онищенко О. та В. Юрчишин також асоціюють сільський розвиток з аграрною політикою. Це свідчить про необхідність поглибленого дослідження людського капіталу в сільській місцевості як чинника інноваційного розвитку аграрного сектору економіки, що є підґрунтям удосконалення державної політики соціально-економічного розвитку.

Мета статті полягає в обґрунтуванні науково-методологічних засад сучасного стану та формування людського капіталу в сільській місцевості для ефективного забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектору економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досвід розвинених країн свідчить, що нагромадження людського капіталу та забезпечення його ефективного використання є найважливішою умовою конкурентоспроможності країни та динамічного соціально-економічного прогресу.

За даними Світового банку, який дослідив 192 країни, відбуваються зміни в уявленнях про структуру, сумарний об'єм та роль елементів сукупного капіталу. Так, у світі нагромаджено: виробничого капіталу – 17%; природного капіталу – 16%; людського капіталу – 65%. Так, наприклад, у складі національного багатства США основні виробничі фонди становлять лише 19%, природні ресурси – 5%, а людський капітал – 76%; у Західній Європі, відповідно, – 23% і 47%. Щодо України, то її частка людського капіталу на кінець XX ст. становила 55%, а на початку 2014 р. – 39,7%) від усього національного багатства. Нині цей показник збільшується, оскільки людський капітал – один із найпотужніших елементів, що допомагають економіці планомірно рухатись до становлення інформаційного суспільства.

Оцінка стану людського капіталу України на сучасному етапі є неоднозначною. З одного боку, відбувається поліпшення певних якісних його характеристик: збільшується частка населення з вищою освітою; зростає комп'ютерна грамотність; формується уміння працювати

в ринковому середовищі; підвищується підприємницька активність. Разом із тим в Україні відбуваються процеси, які призводять до його руйнації.

Основним джерелом формування людського капіталу агропромислових формувань є сільське населення, яке проживає на сільських територіях. Саме сільські території становлять основу сільського господарства. У сільській місцевості зосереджено близько 41,6 млн. га сільськогосподарських угідь, з яких майже 20,6 млн. га становлять землі сільськогосподарських підприємств, а 15,9 млн. га – землі громадян. Тут налічується близько 28,5 тис. сіл, де проживає 14,4 млн. жителів, із них 8,1 млн. – у працездатному віці.

Розвиток сільській території характеризується загостренням низки проблем, що потребують якнайшвидшого розв'язання, серед них: подальше погіршення кількісних і якісних параметрів демографічних процесів унаслідок складних соціальних та екологічних умов проживання на селі; низький рівень доходів сільського населення; низька народжуваність та високий рівень смертності досягли критичної межі. У 2014 р. кількість померлих перевищувала кількість народжених на 96,0 тис. осіб. Частка молоді віком до 35 років у загальній кількості мешканців села має тенденцію до зниження і за 2010–2014 рр. скоротилася на 1,2 в. п. Середня тривалість життя селян залишається стабільно низькою: у 2014 р. вона становила 64 роки для чоловіків та 75 років – для жінок.

Загострення демографічної кризи призводить до зменшення людності сіл, близько третини їх сьогодні перебуває за межею самовідтворення. Лише за 2010–2014 рр. сільська поселенська мережа втратила 194 населених пункти. Скорочується трудовий потенціал сільського населення, знижується зайнятість, зростають безробіття та міграційні процеси. Відбувається руйнація сільської поселенської мережі, погіршується структурне її співвідношення, втрачається функціональна приналежність малих населених пунктів.

Кількісні та якісні характеристики демографічних процесів на селі є вкрай негативними, інвестиції в розвиток соціальної сфери села нині становлять лише 7,6 млрд. грн., що набагато нижче потреби в них. Щорічно з карти України зникає до 26 сіл, а третина сільських населених пунктів перебувають за межею самовідтворення. Соціальна інфраструктура села продовжує занепадати і руйнуватися.

Однією з найтривожніших тенденцій є продовження процесу старіння населення в сільській місцевості. Нині питома вага осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення України становить 20,8% та є однією з найвищих у світі, що негативно впливає на демографічне навантаження на працездатне населення [2]. Негативно впливають на демографічну ситуацію умови життя населення на селі, що стають гіршими з року в рік. Зростання частки осіб пенсійного віку призводить до збільшення обсягів споживання суспільних ресурсів на соціальне забезпечення в старості. За умов обмеженості таких ресурсів поширюється бідність та поглиблюється соціальна нерівність за віком. Бідність населення похилого віку зумовлює посилення тиску осіб пенсійного віку на ринок праці та додаткові матеріальні обов'язки працездатного населення.

Стан соціально-демографічної ситуації в Україні свідчить про значні деформації в розвитку населення, її структури, у тому числі працездатного. Це пов'язано зі зменшенням народжуваності та зростанням смертності. У 2014 р. в Україні народилось 465,9 тис. дітей, а померло 632,3 тис. осіб. Висока смертність – це наслідок скорочення середнього рівня тривалості життя населення. Протягом 2010–2014 рр. із 81 до 74% скоротилася ймовірність

прожити повністю працездатний вік, особливо це стосується чоловіків. Якщо порівнювати з розвиненими державами світу, різниця є значно вищою. Середня очікувана тривалість життя в Україні становить 65 років, у країнах ЄС – 74 роки, у Грузії – 76,7, Молдові – 70,8, Білорусі – 70,63, Узбекистані – 71,9. На основі розрахункових даних фахівців встановлено, що середня тривалість життя в Україні за останні роки скоротилася на три-чотири роки: у чоловіків – 56,9 років, у жінок – 70,9 років. Особливо несприятливою є ситуація в сільській місцевості, де тривалість життя дорівнює в середньому 55,8 років.

Іншим чинником є рівень освіти в сільській місцевості, знань окремої особистості і населення в цілому, який формує якість та величину людського капіталу. Якість та рівень освіти в Україні в сільській місцевості погіршується. Доведено, що 32,2% селян мають більше 25 років трудового досвіду і ще 22,5% – від 16 до 25 років. Такий досвід, з огляду на його моральне старіння, є обмежувальним чинником використання людського капіталу. Він перешкоджає впровадженню новітніх технологій, освоєнню нових професій і здобуттю нових знань. Більшість людей, які працюють більш ніж 25 років, отримали освіту на початку своєї трудової діяльності. І якщо раніше підвищення кваліфікації відбувалось планово, періодично і за державні кошти, то протягом останніх 20 років ситуація з оновленням знань змінилась не в кращу сторону. По-перше, скоротилась частка осіб, які навчаються новим професіям і підвищують кваліфікацію, по-друге, працівники сільського господарства найменше задіяні в цих процесах. Така ситуація зумовлена низьким рівнем життя аграрних регіонів країни, скрутним матеріальним становищем, незадовільним станом освітніх закладів.

В умовах фінансової кризи аграрний сектор у сільській місцевості України переживає важкі часи, пов'язані з низьким рівнем заробітних плат, падінням професійного і культурного рівня на селі, що є причиною загострення проблеми зайнятості сільського населення. Вирішення даної проблеми вимагає невідкладних дій як із боку держави, так і з боку регіональних органів влади. Процес створення нових робочих місць на селі носить некерований характер. Постійне зростання безробіття сільського населення, особливо молоді, пов'язано з відсутністю концептуальних заходів розвитку сфери зайнятості на селі і стратегії розвитку українського села, а це, своєю чергою, вимагає державної підтримки. Відмова держави від регулювання найважливіших соціальних і економічних завдань на селі призвела до різкого зниження рівня життя населення та рівня загальної і професійної освіти сільської молоді, тому проблема зайнятості молоді в сільській місцевості є актуальною, оскільки в Україні майже 52% безробітних селян становить молодь, при цьому найвищий рівень безробіття спостерігається саме у віці 15–24 років – 10,2%.

Занепад українського села, низький рівень оплати праці та доходів у сільському господарстві, відсутність умов пристойного життя в сільській місцевості спричиняють той факт, що значна частина сільської молоді, навіть за наявності вакансій, мігрує в місто або за кордон заради більш престижних заробітків. Переважно більшість вибулих становлять, як правило, кваліфіковані кадри, зокрема трактористи-машиністи, водії, спеціалісти з ремонту сільськогосподарської техніки. Відтік кваліфікованої молоді із села призводить не тільки до погіршення структури трудових ресурсів, а й негативно позначається на результатах господарювання. Крім того, слід урахувувати і матеріальний збиток, адже кошти, витрачені на підготовку кадрів для сільського господарства, переходять в інші галузі.

Отже, проблема зайнятості сільської молоді є вагомим в умовах, що склалися. Підвищити рівень зайнятості молоді в сільській місцевості можливо шляхом формування приватного підприємництва. Так, для розвитку фермерського господарства необхідне створення спеціальної кредитної програми з низькими процентними ставками. Також на державному рівні необхідно забезпечити квоту на місця у ВНЗ для сільської молоді, оскільки, незважаючи на постанови Кабінету Міністрів України, дана процедура є достатньо незрозумілою під час проведення шкільної реформи. Проблема зайнятості молоді на селі повинна включати: працевлаштування, організацію дозвілля, соціальну активність, розвиток власної підприємницької ініціативи.

Однією з головних проблем є підвищення якості освіти в сільських школах, яка залишає бажати кращого, хоча є й винятки. Серед причин цього: застаріла матеріально-технічна база; брак сучасного інформаційного супроводу; зниження рівня підготовки кадрового потенціалу та низький соціально-економічний захист сільських учителів. Особливо невирішеність побутових питань призводить до щорічного зниження кількості молодих фахівців, які готові розподілитися після закінчення вищих навчальних закладів у сільські школи. Катастрофічного розвитку набуває ситуація з викладачами іноземної мови, що є неприпустимим в умовах прагнення України до інтеграції в Європейський Союз.

Як свідчать дослідження динаміки одного з головних показників соціальної ефективності працівників, що має сприяти боротьбі з безробіттям – рівня заробітної плати у сільській місцевості, вона залишається у 3,5 рази нижчою за рівень заробітної плати у промисловості та економіці в цілому. Якщо в 1990 р. відношення зарплатні в сільській місцевості до її розміру в промисловості та економіки в цілому становило 83,4% та 95,1% відповідно, то в 2004–2014 рр. воно не перевищувало 47,2% та 54,3%. Таким чином, в Україні сільське господарство залишається галуззю з найнижчим рівнем оплати праці.

Рівень оплати праці в сільському господарстві становить 70% від середнього по економіці країни. За межею бідності знаходиться 16,8% сільських домогосподарств, у 48,8% – сукупні витрати не перевищували рівень прожиткового мінімуму. Низький рівень оплати праці є однією з найважливіших проблем української економіки, оскільки саме рівень оплати праці визначає такі основні макроекономічні параметри, як стандарти соціального захисту та сукупний платоспроможний попит. Стандарти оплати праці в Україні досі є надто низькими, низькою є й питома вага і витрат на робочу силу в собівартості виробництва й оплати праці у ВВП. У цілому частка оплати праці у ВВП в Україні становить 51%, тоді як у країнах Європейського Союзу – у середньому 65%.

Згідно зі стандартами ЄС, мінімальна заробітна плата має бути вищою за прожитковий мінімум приблизно втричі. В Україні погодинна оплата праці є неспівставною з оплатою в країнах Євросоюзу і становить 6,04 грн. год. (0,52 євро/год.), тоді як середні погодинні витрати на оплату праці в промисловості в країнах ЄС – 22 євро год. (найменше – 6 євро/год. – у Латвії). Не співпадає і спосіб визначення погодинного тарифу: якщо в країнах Європи він обраховується на основі показників рівня забезпечення потреб особи, то в Україні вартість години праці отримується арифметично – у спосіб поділу середньої заробітної плати на місячну норму робочого часу [4]. За даними Центру перспективних соціальних досліджень при Міністерстві праці та соціальної політики та Національної академії наук України, значно від-

стає рівень мінімальної заробітної плати в Україні від країн Європи, а заробітна плата аграріїв фактично знаходиться на рівні мінімальної.

Найбільш суттєвими недоліками системи оплати праці в Україні в сільській місцевості є: низький її рівень, що обумовлює низьку вартість робочої сили; недостатній зв'язок оплати праці з якісними характеристиками робочої сили; системи оплати праці не базуються на концепції розвитку людського капіталу; низькою є частка основної заробітної плати в її структурі; спостерігається зростання заборгованості з оплати праці. Внаслідок цього сільське населення за наявності низьких доходів не має можливості належним чином отримувати медичну допомогу, навчатися, підвищувати свою кваліфікацію та перенавчатись, розвиватись.

Рівень доходів сільського населення не дає їм можливості забезпечувати навіть просте відтворення виробництва, що спричинює розвиток тіньової зайнятості населення, збільшує міграцію селян до великих міст або за кордон. Ситуацію погіршує відсутність в Україні організаційно-економічного механізму регулювання оплати праці, непрозорість трудових відносин, недосконалість чинного трудового законодавства, стихійне формування нової моделі трудових відносин, що в сільській місцевості вже має ознаки рабовласницького ладу, бездіяльність органів державного управління у цій сфері.

Висновки. Отже, з метою розвитку людського капіталу в сільській місцевості потрібно підвищити рівень оплати праці висококваліфікованих працівників, забезпечити належні умови праці та відпочинку, стимулювати мотивацію працівників до саморозвитку та підвищення рівня кваліфікації, впровадити інституційні зміни у сфері надання освітніх послуг, консультаційних послуг, адаптації знань і навичок через підвищення кваліфікації до сучасних вимог господарювання. Нагородження та ефективне використання наявного людського капіталу не тільки дає змогу досягти високої конкурентоспроможності, але й забезпечує раціональне й ефективне використання всіх виробничих ресурсів, можливість запроваджувати нову техніку, технології; освоювати виробництво нових видів сільськогосподарської продукції, випуск якісної продукції і продуктів її переробки, високу продуктивність та якість праці, можливість здійснювати різні види інноваційної діяльності.

Для якісного вдосконалення наявного людського капіталу в умовах зменшення його фізичних обсягів необхідно: формування суспільної та індивідуальної налаштованості на пріоритет здорового способу життя, соціальної та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я; впровадження інституційних змін у сфері надання освітніх послуг у частині розширення системи безперервної освіти, систематизації надання консультаційних послуг, адаптації знань і навичок через підвищення кваліфікації до сучасних вимог господарювання.

Впровадження вказаних заходів сприятиме реалізації конкурентних переваг вітчизняного аграрного виробництва на світових ринках не лише завдяки використанню сприятливих природно-кліматичних умов, а й за рахунок підвищення ефективності галузі завдяки суцільній її модернізації, розширенню здійснених циклів виробництва харчових продуктів, насиченню ринку вітчизняною продукцією з високим рівнем переробки. Аграрний сектор сільської місцевості має стати не лише осередком створення нових робочих місць і подолання безробіття на селі, а й рушієм інноваційної перебудови всього способу життя селян.

Список використаних джерел:

1. Inna Savitska. The development of the human capital as a factor in the formation of the innovative economy model // Modern scientific researches and developments: theoretical value and practical results – 2016: materials of international scientific practical conference. - Bratislava, 15-18 March 2016.-К.: LLC “NVP” Interservice”. – P. 79–80.
2. Левченко О.М. Професіональний потенціал: регуляторні механізми інноваційного розвитку : [монографія] / О.М. Левченко. – Кіровоград : КОД, 2009. – 375 с.
3. Левченко О.М. Управління якістю трудового потенціалу регіону : [монографія] / О.М. Левченко. – Кіровоград : Код, 2002.
4. Савицька І.М. Сучасний стан та перспективи розвитку людського капіталу в аграрному секторі економіки / І.М. Савицька // Наукові праці. – 2015. – С. 94.
5. Zaychenko V.V., Savitska I.M. The current state and challenges of reproduction of the human capital agricultural sector of Ukraine // International Scientific-Practical Conference Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization: Conference Proceedings. – Klaipeda : Baltija Publishing. – P. 155–158.
6. Яцун О.В. Modern Approaches to Organization of Personnel Professional Development at Enterprise / Яцун О.В. // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – Кіровоград : КНТУ, 2013. – Вип. 24. – С. 194–200.

Аннотация. В статье на основе обобщения теоретических исследований современных ученых о роли человеческого капитала проанализировано современное состояние и перспективы развития человеческого капитала в сельской местности. Приведены основные факторы, которые негативно влияют на уровень формирования и развития человеческого капитала. Охарактеризованы особенности формирования человеческого капитала в сельской местности. Проанализирована численность сельского населения Украины с учетом возрастной структуры, исследована демографическая ситуация на селе, показатели состояния здоровья населения и их влияние на качество человеческого капитала. Рассмотрены уровень образованности сельского населения и кадровое состояние как факторы формирования человеческого капитала сельской местности.

Ключевые слова: человеческий капитал, аграрный сектор экономики, образование, демографическая ситуация, экономически активное население, здоровье, сельское население, занятость населения.

Summary. The article runs about the rural human capital, its current state and prospects of the development. Top necessity for the formation and qualitative improvement of the current resource was reasoned on the basis of synthesizing theoretical research of modern scholars regarding human capital role in rural development processes. The author writes about the current state of human capital in the agricultural sector of rural areas. Much attention is given to the basic factors which affect the level of formation and development of human capital. The author's interpretation of the essence of human capital economic category is given, the quality components that make up its internal structure are determined. It is spoken in detail about the peculiarities of its formation in rural area. The article gives a detailed analysis of the age structure of the rural population of Ukraine, indicators of health and their impact on the quality of human capital as well as work experience and education of the peasants, as factors shaping quality of human capital. In conclusion the author suggests the ways of improving existing human capital, taking into account current trends: depopulation; increasing the number of elderly people with long-term working experience, not adapted to the needs of the labor market; incompatibility of knowledge with modern management requirements; the deterioration of the health of all age groups.

Key words: human capital, agricultural sector of the economy, education, demographics, economically active population, health, rural population, employment.